

MAHMUD ZAMAXSHARIY FALSAFASIDA INSON MASALASINING O‘RNI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-352-357>

Xalimova Marjona Sherali qizi

1-kurs magistrant

Sharq falsafasi va madaniyati mutaxassisligi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

E-mail: xalimovamarjona091@gmail.com

Ilmiy rahbar: To‘rayev Laziz

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dots,

Doktorantura bo‘limi boshlig‘i

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

E-mail: laziz_torayev@tsuos.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Zamaxshariy ta‘limotida inson masalasining tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Mutafakkirning tafsiriy, axloqiy va didaktik asarlari asosida insonning aqliy kamoloti, axloqiy mas‘uliyati, erkin irodasi hamda jamiyatdagi o‘rni masalalari yoritiladi. Zamaxshariyning ayniqsa “Al-Kashshof”, “Atvoq uz-zahab fi-l-mavo‘iz va-l-xutab” hamda “Navobig‘ ul-kalim” asarlarida insonning o‘z amali uchun javobgar ekani, adolat va ezgulik tamoyillariga amal qilishi zarurligi alohida ta‘kidlanadi. Maqolada Zamaxshariy qarashlarida inson faqat diniy buyruqlarning ijrochisi sifatida emas, balki aqlli, tanlov qiluvchi, axloqiy yetuklikka intiluvchi va ijtimoiy javobgar shaxs sifatida talqin etilishi ko‘rsatib beriladi. Shu jihatdan, inson masalasi Zamaxshariy falsafiy-axloqiy merosining markaziy yo‘nalishlaridan biri ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar. Mahmud Zamaxshariy, inson masalasi, axloq, adolat, erkin iroda, aql, mas‘uliyat, Mu‘tazila, Al-Kashshof, Atvoq uz-zahab, Navobig‘ ul-kalim.

МЕСТО ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ МАХМУДА ЗАМАХШАРИ

Аннотация. В данной статье анализируется место проблемы человека в учении Махмуд Замахшарий. На основе тафсирных, нравственно-этических и дидактических произведений мыслителя освещаются вопросы интеллектуального совершенствования человека, его нравственной ответственности, свободы воли и роли в обществе. Особое внимание уделяется тому, что в произведениях Махмуд Замахшарий, таких как Ал-Кашшоф, Атвоқ уз-захаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб и Навобиг ул-калим, человек рассматривается как существо, ответственное за свои поступки и обязанное следовать принципам справедливости и добра. В статье показано, что во взглядах Замахшария человек трактуется не только как исполнитель религиозных предписаний, но и как разумная личность, обладающая свободой выбора,

стремляющаяся к нравственному совершенству и несущая социальную ответственность. Также подчёркивается влияние Мўътазилия на мировоззрение Замахиария, особенно в вопросах разума, справедливости и свободы воли. В этом смысле проблема человека рассматривается как одно из центральных направлений философско-этического наследия Замахиария.

Ключевые слова. Махмуд Замахиарий, проблема человека, нравственность, справедливость, свобода воли, разум, ответственность, Мўътазилия, Ал-Кашшоф, *Атвоқ уз-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб*, *Навобиг ул-калим*.

THE PLACE OF THE HUMAN ISSUE IN THE PHILOSOPHY OF MAHMUD ZAMAKHSHARI

Abstract. This article analyzes the place of the human issue in the teachings of Mahmud Zamakhshari. Based on the thinker's exegetical, ethical, and didactic works, the study highlights issues related to human intellectual perfection, moral responsibility, free will, and the role of the individual in society. Particular attention is paid to the fact that in the works of Mahmud Zamakhshari, such as *Al-Kashshof*, *Atvoq uz-zahab fi-l-mavoiz va-l-xutab*, and *Navobig' ul-kalim*, the human being is regarded as responsible for his actions and obliged to follow the principles of justice and goodness. The article demonstrates that in Zamakhshari's views, a human being is interpreted not merely as an executor of religious commandments, but also as a rational individual possessing freedom of choice, striving for moral perfection, and bearing social responsibility. The influence of Mu'tazilism on Zamakhshari's worldview, especially regarding reason, justice, and free will, is also emphasized. In this respect, the issue of the human being is considered one of the central directions of Zamakhshari's philosophical and ethical heritage.

Keywords. Mahmud Zamakhshari, human issue, morality, justice, free will, reason, responsibility, Mu'tazilism, *Al-Kashshof*, *Atvoq uz-zahab fi-l-mavoiz va-l-xutab*, *Navobig' ul-kalim*.

KIRISH

Mahmud Zamaxshariy Sharq musulmon tafakkuri tarixida yirik mufassir, tilshunos, adib va mutafakkir sifatida alohida o'rin egallaydi. U 1075-yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan bo'lib, 1144-yilda vafot etgan. Ilmiy manbalarda u ko'proq “Jorulloh” laqabi bilan tilga olinadi. Zamaxshariyning ilmiy merosi faqat tilshunoslik yoki tafsir doirasi bilangina cheklanmaydi; unda axloq, inson, jamiyat, adolat va ma'naviy kamolot masalalari ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, uning Mu'taziliy fikriy muhit bilan aloqadorligi insonni aql va mas'uliyat egasi sifatida talqin qilishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Encyclopaedia of Islam va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar ham Zamaxshariyning Qur'on tafsiri, arab tili va adabiy-axloqiy tafakkur tarixida yirik namoyanda sifatida baholaydi.

Zamaxshariy ta'limotida inson masalasi shunchaki umumiy diniy mavzu emas. Bu masala uning tafsiriy yondashuvi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy mulohazalarining markazida turadi. Chunki u insonni aqli, irodali, tanlov qila oladigan va o'z amali

uchun javob beradigan mavjudot sifatida tushunadi. Shu sababli Zamaxshariy merosida inson masalasini o‘rganish uning umumiy falsafiy dunyoqarashini anglashning muhim kalitlaridan biridir.

Asosiy qism

Zamaxshariy dunyoqarashida insonning eng muhim belgilaridan biri — aqlidir. Mu‘taziliy tafakkurda aql faqat bilish vositasi emas, balki yaxshilik va yomonlikni ajratish mezonini ham hisoblanadi. Zamaxshariy tafsir metodida ham aqlga katta e‘tibor beradi. Zamonaviy tadqiqotlar uning “Al-Kashshof” asarida vahiy mazmunini mantiqiy va tilshunoslik asosida sharhlashga intilganini, shu bilan birga adolat va insoniy mas‘uliyat masalalarini ratsional yo‘sinda talqin qilganini qayd etadi. Mu‘taziliy yondashuvda inson aqli orqali Xudoning adolatini, ezgulik va yovuzlik mohiyatini anglay oladi; Zamaxshariyning tafsiriy qarashlari ham aynan shu yo‘nalishga yaqin turadi. Bu yerda e‘tiborli jihat shundaki, Zamaxshariy insonni faqat buyruqni bajaruvchi emas, balki anglovchi mavjudot deb ko‘radi. Aql insonni boshqa mavjudotlardan ajratadi, unga tanlov imkonini beradi va aynan shu tanlov uni axloqiy javobgarlikka olib keladi. Demak, inson masalasi Zamaxshariyda avvalo aqliy maqom bilan bog‘liqdir.

Insonning erkin irodasi va amali uchun javobgarligi Zamaxshariy ta‘limotida inson masalasining eng muhim qirralaridan biri — erkin iroda masalasidir. Mu‘taziliy an‘anada ilohiy adolatni asoslash uchun insonning o‘z amali egasi ekanligi alohida ta‘kidlanadi. Shu nuqtayi nazar Zamaxshariy tafsirida ham seziladi. Edinburg universiteti tadqiqotida qayd etilishicha, Zamaxshariy Qur‘onning ayrim oyatlari sharhida insonning o‘z xohishiga ko‘ra amal qilishi mumkinligini himoya qiladi va bu talqin free will, ya‘ni erkin iroda tamoyiliga mos keladi. Ayniqsa, tadqiqotda uning bir izohi keltirilib, “He whose deed shall not be impossible” degan ta‘rif orqali qudrat va imkon munosabatini izohlashi ko‘rsatiladi; tadqiqotchining xulosasiga ko‘ra, shu talqindan insonlar o‘z amallarining muallifi ekani anglashiladi. Mazmunan bu fikrni o‘zbekcha quyidagicha ifodalash mumkin: inson o‘z amali uchun mas‘ul, chunki u tanlov qila oladi. Agar insonning barcha ishlari majburiy tarzda belgilangan bo‘lsa, u holda savob va gunoh, mukofot va jazo, adolat va zulm tushunchalarining ma‘nosi zaiflashib qoladi. Zamaxshariy esa adolatni muhim tamoyil deb bilgani uchun insonning erkinligi va javobgarligini inkor etmaydi. Shu bois inson masalasi uning ta‘limotida nazariy emas, balki bevosita axloqiy-huquqiy ahamiyatga ega masaladir.

Zamaxshariy qarashlarida inson masalasi adolat tushunchasidan ajralmaydi. Mu‘taziliy maktabning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan al-‘adl, ya‘ni ilohiy adolat, Zamaxshariy tafsirida ham muhim o‘rin egallaydi. Ilmiy manbalarda uning “Al-Kashshof” asari Mu‘taziliy ta‘limotning “Xudoning adolati”, “savob va jazo”, “ezgulikni buyurish va yomonlikdan qaytarish” kabi asosiy g‘oyalarini kuchli aks ettirgani ko‘rsatiladi. Adolat tamoyili insonga nisbatan ikki yo‘sinda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, inson zulm qilmasligi kerak; ikkinchidan, unga nisbatan ham zulm bo‘lmasligi kerak. Zamaxshariy sharhlarida Allohning adolatli ekani, bandaga imkonidan tashqari yuk yuklamasligi haqidagi mazmunlar alohida tahlil qilinadi. Tadqiqotchilar uning ayrim oyatlar tafsirida ilohiy adolatga zid bo‘ladigan qarashlarni

rad etishga intilganini ko‘rsatadilar. Bu esa insonning qadr-qimmatini va axloqiy maqomi uning tafakkurida yuqori baholanganini anglatadi. Shunday qilib, Zamaxshariy uchun inson masalasi faqat “inson nima?” degan savolga javob emas. Bu, avvalo, inson adolatli yashashi, adolatni himoya qilishi va zulmdan tiyilishi kerak degan g‘oyaviy talablardir.

Zamaxshariyning inson haqidagi qarashlarini faqat “Al-Kashshof” bilan cheklab bo‘lmaydi. Uning axloqiy-didaktik asarlari — “Atvoq uz-zahab fi-l-mavo‘iz va-l-xutab” va “Navobig‘ ul-kalim” — ham inson masalasini yoritishda nihoyatda muhimdir. Zamonaviy maqolalarda “Navobig‘ ul-kalim” ta‘lim, ma‘naviyat va shaxsiy kamolotga doir hikmatlar jamlangan axloqiy risola sifatida tavsiflanadi. Tadqiqotchilar bu asarda insoniy fazilatlar ilohiy ne‘mat sifatida ko‘rilishi va kishilarda odob-axloqni shakllantirish maqsadi yaqqol sezilishini qayd etadilar. Xuddi shuningdek, “Atvoq uz-zahab” haqida ham uning yuzta qisqa maqoladan iborat bo‘lib, unda odamlarni fazilatli bo‘lishga, odobli yashashga, ilm va hunarga intilishga undashi, zolim hokimlar va nohaq amaldorlarni qoralashi aytiladi. Bu juda muhim dalildir. Chunki bundan ko‘rinadiki, Zamaxshariy insonni faqat ibodat qiluvchi mavjudot sifatida emas, balki jamiyatga ta‘sir qiluvchi axloqiy shaxs sifatida tushungan. Insonning komilligi undagi sabr, rostgo‘ylik, hayo, ilm, saxovat va o‘zini tiyish kabi fazilatlarda namoyon bo‘ladi.

Mazmuniy iqtibos sifatida quyidagi fikrlarni keltirish mumkin: “Insoniy fazilatlar ilohiy ne‘matdir.” — “Navobig‘ ul-kalim” haqidagi ilmiy talqinlarda Zamaxshariy axloqiy fazilatlarni inson kamolotining asosi sifatida ko‘rishi ta‘kidlanadi. “Odamlarni fazilatli, odobli va ilm-hunarga intiluvchi bo‘lishga undaydi.” — tadqiqotchilar “Atvoq uz-zahab”dagi asosiy g‘oyani shunday umumlashtiradilar. Bu yerda shuni aniq aytish kerakki, ushbu ikki namunada iboralar mazmunan o‘zbekchalashtirilgan qisqa iqtibos sifatida berildi; ular asarning ilmiy tahlillarida ifodalangan asosiy mazmunni ko‘rsatadi. Shu mazmunning o‘zi Zamaxshariy ta‘limotida inson tarbiyasi va ma‘naviy kamoloti markaziy masala bo‘lganini ko‘rsatadi.

Zamaxshariy qarashlarida insonning oliy maqsadi — axloqiy yetuklikka erishishdir. U insonni aql bilan qurollangan, ezgulikni angelay oladigan, o‘z nafsini tartibga sola oladigan va jamiyat oldida mas‘ul bo‘lgan mavjudot sifatida ko‘radi. Bu jihatdan Zamaxshariy talqinidagi inson obrazi Sharq falsafasidagi komil inson idealiga yaqinlashadi. Biroq uning yondashuvida komillik mavhum ruhiy holat emas; u kundalik hayotdagi halollik, adolat, mas‘uliyat, ilmga intilish va yomonlikdan tiyilishda namoyon bo‘ladi.

Demak, Mahmud Zamaxshariy falsafasida inson masalasi uch asosiy tayanchga ega:

- birinchisi — aql;
- ikkinchisi — erkin iroda va javobgarlik;
- uchinchisi — axloqiy kamolot.

Aynan shu uchlik uning inson haqidagi qarashlarini shakllantiradi va bu qarashlar Zamaxshariy merosining falsafiy qimmatini belgilaydi.

XULOSA

Mahmud Zamaxshariy falsafiy va axloqiy qarashlarida inson masalasi alohida, hatto markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Uning ta’limotida inson oddiy mavjudot emas, balki aql-idrok sohibi, o‘z xatti-harakatini anglay oladigan, yaxshilik va yomonlikni farqlay biladigan, o‘z amali uchun javob beradigan mas’ul shaxs sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan Zamaxshariy qarashlarida inson masalasi faqat diniy tushuncha doirasida emas, balki falsafiy, axloqiy va ijtimoiy mazmunda ham yoritiladi.

Zamaxshariyning “Al-Kashshof” asarida insonning aqliy salohiyati, tafakkuri, tanlov imkoniyati va amal uchun javobgarligi masalalari tafsiriy asosda ochib beriladi. Uning qarashlarida insonning qadri nasabida, boyligida yoki mavqeida emas, balki ilmida, odobida, adolatga munosabatida va ezgu amallarida namoyon bo‘ladi. Aynan shu nuqtada mutafakkir insonni ma’naviy kamolotga intilishi zarur bo‘lgan mavjudot sifatida baholaydi. Bu esa Zamaxshariy ta’limotida inson masalasi shunchaki nazariy muammo emas, balki tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan amaliy masala ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, “Atvoq uz-zahab” va “Navobig‘ ul-kalim” kabi asarlarda insonning axloqiy qiyofasi, odobi, muomalasi, sabr-toqati, rostgo‘yligi, ilmga intilishi, jamiyatdagi o‘rni va boshqalarga munosabati haqida muhim fikrlar ilgari suriladi. Bu asarlar orqali Zamaxshariy komil inson timsolini yaratishga intiladi. Uning nazarida komillik insonning tashqi ko‘rinishida emas, balki ichki pokligi, halolligi, vijdoni, adolatparvarligi va o‘z nafsini boshqara olishida ko‘rinadi. Demak, insonning ma’naviy yetukligi Zamaxshariy merosining asosiy g‘oyaviy yo‘nalishlaridan biridir. Umuman olganda, Mahmud Zamaxshariy ta’limotida inson masalasi aql, erkin iroda, axloqiy mas’uliyat, adolat va komillik tushunchalari bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Shu bois uning merosini o‘rganishda inson masalasiga murojaat qilish mutafakkirning umumiy falsafiy qarashlarini anglashda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Zamaxshariy insonni ulug‘lash orqali jamiyatni ham axloqiy jihatdan yuksaltirishni maqsad qilgan. Shuning uchun uning inson haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qoladi va yosh avlodni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Mahmud Zamaxshariy ta’limotida inson masalasi nihoyatda muhim va markaziy o‘rin tutadi. U insonni oddiy mavjudot sifatida emas, balki aqlli, erkin tanlov qiluvchi, axloqiy javobgar va ijtimoiy faol shaxs sifatida talqin etadi. “Al-Kashshof”dagi tafsiriy yondashuv insonning aqliy salohiyati va amaliy javobgarligini asoslashga xizmat qilsa, “Atvoq uz-zahab” va “Navobig‘ ul-kalim” kabi asarlarda insonning odobi, ma’naviyati va jamiyatdagi burchi yoritiladi. Zamaxshariy uchun insonning qadr-qimmatini uning nasabi yoki mavqeida emas, balki aqlida, axloqida va amaliy faoliyatida namoyon bo‘ladi. Shunday ekan, Zamaxshariy falsafasida inson masalasi uning barcha yirik g‘oyalarini birlashtiruvchi tayanch mavzulardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rustamov, A. Mahmud Zamaxshariy. – Toshkent: Fan, 1971. – 332 b.
2. Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Nozik iboralar / tarjima va sharhlar muallifi U. Uvatov. – Toshkent: Kamalak, 1992.

3. Rustamov, A., Uvatov, U. Zamaxshariy // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2002.
4. Sulaymonova, N. Mahmud az-Zamaxshariyning adabiy merosi nashrlari // Til va adabiyot ta’limi. – 2005. – № 2.
5. Sulaymonova, N. Mahmud Zamaxshariyning Toshkent fondlarida saqlanayotgan asarlarining manbashunoslik tahlili. – Toshkent, 2019.
6. Fozil Zohid. Zamaxshar tasbehi. – Toshkent: Muharrir, 2011.
7. Turaev, L. (2024). Mahmûd Ez-Zemahşeri’nin “Rebî’u’l-Ebrâr” Adlı Eserinin Özbekçe Nüshalarının Tanıtımı. İmgelem, (Özbekistan Özel Sayısı), 411-424.
8. Oqilov, A. B. O., & To‘rayev, L. (2025). “RABI’ AL-ABROR” ASARIDA YUNON FAYLASUFLARINING AXLOQIY QARASHLARI. XXI Asr: Fan va ta’lim masalalari (XXI век: Вопросы науки и образования), 3, 260-270.